

Н.Й. РОМАНЮК

кандидат історичних наук, доцент
Державного агроекологічного університету (м. Житомир)**ПРИРОДНО-КЛІМАТИЧНІ, СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ТА
ЕТНІЧНІ ЧИННИКИ ВИРОБНИЧОЇ СПЕЦІАЛІЗАЦІЇ
ПІДПРИЄМНИЦТВА У ВОЛИНСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ
(ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТ.)**

У статті аналізуються особливості розвитку виробничої сфери і підприємництва у Волинській губернії другої половини ХІХ – початку ХХ ст.

Пошук шляхів покращення економічного поступу нашої держави, розвитку малого і середнього бізнесу зумовлює актуальність оцінки історичного досвіду діяльності підприємців. У зв'язку з цим важливе значення має аналіз характерних явищ в економіці, зокрема, розвиток підприємництва, регіональної спеціалізації виробництва тощо.

Історія підприємництва в Україні належить до числа ще недостатньо досліджених проблем. Це пов'язано з тим, що в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. історики розглядали питання економічного розвитку в контексті загальної характеристики певного регіону, або взагалі Російської імперії. Це праці А. Братчикова¹, А. Забеліна². Або ж подавалися лише статистичні дані у довідковій літературі³. В радянський період історики були обмежені попередньою заданістю заполітизованих висновків. Питання, пов'язані з приватною власністю, індивідуальним підприємництвом, якщо і подавалися, то нерідко у викривленому світлі. Проте, дослідження радянських істориків цінні багатим статистичним матеріалом, порівнянням особливостей розвитку різних регіонів. Тому не можна оминати фундаментальні праці О. Нестеренка⁴, Б. Кругляка⁵, в яких автори глибоко аналізують розвиток різних галузей промисловості в Україні. Останнім часом з'явився ряд праць, автори яких досліджують історію розвитку, поширення підприємництва у виробничій сфері та торгівлі в середовищі того чи іншого етносу Волині. Це праці М. Бармак⁶, Ю. Поліщука, О. Іващенко⁷, Г. Шпиталенко⁸, О. Суліменка⁹, М. Костюка¹⁰, О. Буравського¹¹. Однак, на даний час немає узагальненого дослідження становлення, особливостей і розвитку підприємництва в Україні і, зокрема в Правобережній Україні в пореформений період. Тому важливим є продовження вивчення даної проблеми з урахуванням особливостей кожного регіону.

В другій половині ХІХ ст. найвищі темпи розвитку промисловості і об'єми виробленої продукції мали Київська, Катеринославська і Харківська губернії. Відсталішою, в порівнянні з ними, була Волинська губернія, вона в силу природно-кліматичних, сировинних та інших чинників залишалась аграрною, в ній домінувало землеробське виробництво і тваринництво. Проте, і для Волині властивими були характерні явища розвитку економіки досліджуваного нами періоду і, зокрема, підприємницької діяльності. Найвні у Волинській губернії корисні копалини, ліси і водні ресурси зумовлювали розвиток певних галузей промисловості. Так, болотна

залізна руда, найбагатші поклади якої віднайдені вздовж річки Тетерів, використовувалась для виплавки металу на численних руднях. Цьому сприяло поєднання трьох природних чинників: наявність болотної руди, річки чи ставу, як джерела енергії, і лісу, придатного на паливо. Проте рудні, яких було багато на території Волині, не могли вже конкурувати з потужними металургійними заводами (наприкінці XIX ст. їх в Україні діяло 17 – Дніпровський, Петровський, Юзівський, Донецько-Юр'ївський, Макіївський та ін). Однак, потреба у місцевому металі залишалася великою, і в останню чверть XIX ст. на Правобережній Україні, в основному на Волині, засновуються металургійні підприємства з більш вдосконаленим процесом виробництва. 1874 року в маєтках графинь Дзялинських і Стадницької в с. Дениші Житомирського повіту було створено Товариство Денишівського чавуноплавильного і залізоробоного заводу на паях засновників А. К. Беккерса, Г. Г. Допельмайра, Р. А. Займе, А. Н. Петера, І. Ф. Фелькнера. В 1878 р. це товариство взяло в оренду чавуноливарні заводи у Кропивні і Рудні-Боровій. У цей час зростає приплив іноземного капіталу в промисловість. Так, завод у Рудні-Боровій був заснований на кошти англійця Ворда¹². Цей, як й інші, створені у цей період заводи, мав парові машини, сучасне устаткування і забезпечував потреби не тільки Волині, а й усього Правобережжя.

Багата Волинь була і на запаси високоякісної глини. Найпотужніші пласти гончарної глини залягали у Старокостянтинівському повіті, значні поклади вогнетривкої глини – у Острозькому, а фарфорової глини (каоліну) – у Новоград-Волинському повітах. Тому гончарне виробництво, а пізніше – виробництво скла і фарфору набуло на Волині значного поширення. Переважно це було ремесло кустарів, проте, у середині XIX ст. з'являються і досить потужні підприємства. У містечках Баранівці, Городниці, а також у селах Токарівці, Кам'яному Броді, Барашах Новоград-Волинського повіту працювали на принципах підприємництва кращі заводи цієї галузі на Правобережній Україні. В цей період у Волинській губернії діяли 19 скляних і 5 фарфорових підприємств¹³.

Розвиток промисловості супроводжувався масштабним будівництвом. У цих умовах зростає попит на будівельні матеріали. Територія Волині відзначалась значними запасами і гірських порід, що використовувались у будівництві. Зокрема, із крейди випалювали вапно, виробляли цемент тощо. Невеликі заводи такого виробничого напрямку діяли у с. Лопушина Кременецького повіту, у с. Пединка Новоград-Волинського повіту, містечку Клевань Рівненського повіту. Для будівництва доріг використовувався у XIX – на початку XX ст. базальт, який зокрема добували біля сіл Берестовець, Злазня Овруцького повіту. 1894 року компанія «Душинський і Салі» розпочала розробку лабрадоритів біля с. Головино Житомирського повіту. Для поліграфічних потреб використовувався унікальний за своїми якостями матеріал, який добували біля с. Кульчі Старокостянтинівського повіту. Борошномельна галузь потребувала якісних жорен – для їх виробництва діяли кустарні майстерні, використовуючи місцеві поклади піщаника (у с. Кунина Дубенського повіту, с. Шили Кременецького повіту). На більшості з вищезгаданих підприємств використовувалась ручна праця, проте вже не кріпаків, а найманих робітників.

Отже, в другій половині XIX ст. у Волинській губернії промислового характеру набували цукрова, залізорудна, склоробна, фарфоро-фаянсова, деревообробна, суконна, пивоварна галузі, в яких застосовувались різні форми підприємницької діяльності. Помітне місце займали цегляна, кам'янообробна, миловарна, обробка шкіри, свічкова, з'явилися нові – макаронна, кондитерська, сирникова, тютюнова галузі. Найбільш прискореними темпами розвивалась цукрова промисловість.

Після реформи 1861 року прискорюється розвиток капіталістичних відносин не тільки в промисловості, а й в сільському господарстві. Господарства 263 великих землевласників (Сангушків, Радзівілів, Тишкевичів, Уварових та інших) перетворилися, по суті, в капіталістичні економії, які працювали в основному на ринок. Створився на Волині прошарок купців-землевласників – Ф. Бурдуков, М. Грипарі, К. Шленкер, О. Сироткін, І. Фатієв¹⁴.

В зв'язку з тим, що базовим для Волинської губернії було сільське господарство, то переробка сільськогосподарської продукції все більше ставала сферою підприємницької діяльності. Особливо прибутковими стають цукрова промисловість, переробка хмелю і пивоваріння. Природно-кліматичні умови Волині визначали пріоритет вирощування жита і пшениці (переважно озимини). В другій половині XIX ст. збільшуються посівні площі під технічні культури – цукровий буряк, хміль, тютюн, які приносили значний прибуток. Однак, у перші пореформені роки на цукрове виробництво негативно вплинула фінансова криза, а також зниження сільськогосподарського виробництва, що призвело до закриття деяких цукроварень (переважно поміщицьких), які не мали достатніх оборотних коштів, а також тих підприємств, що виробляли цукор „вогневим” методом. Пережили кризи потужні парові цукроварні. Прибутковість цукровиробництва зумовлювало і вкладання у цю галузь значних коштів для розширення і модернізації виробництва. Створювались пайові товариства, що стало прикметним явищем капіталізації промисловості. Найпотужнішими були цукрозаводи в Андрушівці, Червоному, Коровинцях Житомирського повіту¹⁵. Найбільш помітною в цій галузі була підприємницька діяльність Терещенків, Сангушка і Потоцького.

Для Волині XIX ст. характерні різноетнічні колонізаційні процеси. Проаналізуємо вплив трудової еміграції у Волинську губернію німців, чехів, поляків на розвиток виробничої сфери у досліджуваній період. Завдяки пільгам (російський уряд був зацікавлений у піднесенні рівня сільського господарства і приниження в цьому процесі ролі самих українців) з 1867 р. починається посилений рух на Волинь чехів та німців. За першим Всеросійським переписом населення 1897 р. у Волинській губернії проживали 171,2 тис. німців, що становило 5,7 % населення Волині; 27,7 тис. чехів, що складало 0,92 % населення краю¹⁶.

Німецька колонізація Волині в другій половині XIX ст. мала виразно аграрний характер, хоча й певна кількість німців була зайнята і в промисловості. Майже 87 % з них були сільськими жителями, мали землю на правах власності та оренди і займалися землеробством. Місцеве населення переймало у них технологію інтенсивного ведення сільського господарства, ремісничої справи, підприємницький хист. Нерідко німці засновували лісопилні заводи, різні деревообробні, суконні підприємства.

Вони подавали приклад підприємницької кмітливості і раціонального використання сировини. Так, використовуючи залишки дубових колод з лісопилних заводів, налагодили виробництво паркету. Такі фабрики діяли, для прикладу, в Здолбунові (засновник барон Л. Кронеберг), в с. Лози Кременецького повіту (засновник Ф. Аутергоф¹⁷). У містечку Радзівілові діяла німецька меблева фабрика, на якій виготовляли гнучі віденські меблі¹⁸. Німці засновували також папірні (у селах Верба, Рудня Почаївська Ровенського повіту), сукнарні (у Дубно, Славуті, Торчині¹⁹).

Швидко реагуючи на життєві і господарські потреби, німці відкривали ремонтні майстерні для сільськогосподарської техніки, виготовляли запасні частини до неї. Таке виробництво було налагоджене у містечку Полонному Новоград-Волинського повіту. Великою була частка німців серед мірошників. Німців нерідко наймали для будівництва млинів, для роботи на них.

Господарська активність чехів, а також сприятливі природно-кліматичні умови у великій мірі зумовили інтенсивний розвиток хмелярства. Наприкінці XIX ст. у Волинській губернії вирощували 70 % усього хмелю Російської імперії. Це давало можливість забезпечувати сировиною як потреби власного ринку, так і в значній кількості вивозити за кордон. Для технологічної обробки сировини були споруджені хмелесушарні в Житомирі, Коростені, Черняхові, в інших населених пунктах Волинської губернії²⁰. Вирощування і переробка хмелю, а відтак пивоваріння стали прибутковою галуззю, в якій працювало багато підприємливих людей. З середини XIX ст. спостерігається швидкий процес створення пивзаводів (у Новограді-Волинську, Ровно, Горошках (нині Володарськ-Волинський), Мирополі, Кодні та ін.). Зокрема, в 1878 р. у Житомирі заснували пивоварний завод Й. Махачек і Т. Богдан Янса, який виробляв 7 марок пива, що користувалось великим попитом²¹.

На землях Волині, які в кінці XVIII ст. після поділів Речі Посполитої були включені до складу Російської імперії, поляків було лише 11 – 12 % від усього населення. Але на спольщеній Правобережній Україні ще довго панували польські порядки, польська мова залишалася урядовою в адміністрації, школах і судочинстві. Польська магнатська верхівка була нечисленною, значно більше було середньої та дрібної шляхти. Участь шляхти у повстаннях 1830 – 1831 та 1863 рр. підірвала привілейоване становище поляків. Після придушення царизмом польських повстань почалась насильницька русифікація краю. Активних учасників повстань вислали, їх маєтки конфіскували. Більшість дрібних шляхтичів переведено до стану селян. Було заборонено польську мову, друкарські товариства і організації. Не дивлячись на це, після скасування кріпосництва на Волинь знову подалися переселенці з корінної Польщі: фахівці і робітники – до міст, а селяни поповнювали вже існуючі польські поселення. За переписом 1897 р. у Волинській губернії мешкало 291 тис. католиків (10 %), поляків – 185 тис. (6,2 %)²². До 1905 р. щодо поляків діяли обмеження в отриманні освіти, у виборі професії і місця роботи. Але, не дивлячись на безправне становище польського етносу в краї, можна зробити висновок, що поляки зробили значний внесок у розвиток сільського господарства, фабрично-заводського виробництва, освіти та культури Волині XIX – початку XX ст.

Зробили свій внесок у розвиток економічних відносин на Волині і євреї. У Південно-Західному краї царська влада боролася не лише з польським впливом, а й активно намагалася вирішити єврейське питання. Адже наприкінці XIX – на початку XX ст., у Правобережній Україні друге місце за чисельністю, після корінного населення – українців, посідали євреї. Зокрема, у Волинській губернії за офіційними даними, проживало 394,8 тис. євреїв, що складало 13,2% населення губернії, оскільки територія Правобережної України входила до «смуги осілості» євреїв²³. Ставлення до них з боку самодержавної влади було неоднозначним. Періоди ліберальної політики щодо євреїв чергувалися з періодами обмеження їхніх прав. Жорсткі умови життя змушували євреїв докладати усіх зусиль аби прилаштуватися до умов, які постійно змінювалися. Незважаючи на ці важкі обставини життя, представники єврейського етносу були прикладом підприємливої людини: здійснювали функції посередника у торгівельних операціях, надавали кредити під проценти, орендували землю, засновували питні заклади тощо.

Слід відзначити, що інтеграція в систему економічних відносин у Волинській губернії переселенців – німців, чехів, поляків, а також місцевих євреїв, які займалися переважно торгівельно-промисловою діяльністю – позитивно вплинула на подальший розвиток сільського господарства, промисловості, торгівлі та підприємництва.

Не дивлячись на розвиток промислового виробництва в пореформеній період, ремісництво не втрачає своєї ролі і є базою для індивідуального підприємництва. Так, якщо на середину XIX ст. на Волині працювало 38 тис. ремісників, то у 1896 р. – 66,7 тис., а в 1908 р. вже – 98,4 тис.²⁴. Безперечно, вони не могли конкурувати з фабрично-заводським виробництвом, проте через ще недостатню насиченість ринку товарами, їхні вироби мали попит.

Розвиток капіталістичних відносин закономірно активізував торгівельні відносини, чим одразу почали користуватися підприємливі люди – скупники, фактори тощо.

Таким чином, попри загальні тенденції і явища, властиві тодішньому етапу розвитку ринкових відносин у всій Російській імперії, на Волині помітні своєрідні особливості цього процесу. Це і регіональна виробнича спеціалізація, зумовлена особливостями природно-кліматичних умов, і наявністю корисних копалин, сировини, а також безумовний вплив тих етносів, які проживали у Волинській губернії і не тільки вносили свій колорит в етнічну палітру краю, а й значно активізували розвиток економіки на Волині.

Посилання:

1. Братчиков А. Материалы для исследования Волынской губернии в статистическом этнографическом, сельскохозяйственном отношениях. – Вып. 1. – Житомир, 1868.
2. Забелин А. Военно-статистическое обозрение Волынской губернии. – К., 1887.
3. Семенов. Географическо-статистический словарь Российской империи – Спб, 1873; Фабрично-заводские предприятия Российской империи. – Спб, 1909.
4. Нестеренко О.О. Розвиток промисловості на Україні. – К., 1959.
5. Кругляк Б.А. До питання про розвиток капіталізму на Волині і у пореформені роки та перше десятиріччя ХХ ст.// Український історичний журнал.
6. Бармак М.В. Міграційні процеси серед німецького, чеського, єврейського населення Волинської губернії (1796–1914 рр.). Дис. ... канд. істор. наук. – К., 1997.
7. Поліщук Ю.М., Іващенко О.М. Євреї Волині (кінець ХVІІІ – початок ХХ ст.) – Житомир, 1998.
8. Шпиталенко Г.А. Соціально-економічне і духовне життя чехів Волині (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.): Автореф. Дис. ... канд. іст. наук – Івано-Франківськ, 2003.
9. Суліменко О.Г. Німці Волині (кінець ХVІІІ – початок ХХ ст.) Дис. ... канд. істор. наук. – К., 2002.
10. Костюк М.П. Німецькі колонії на Волині (ХІХ – початок ХХ ст.). – Тернопіль, 2003.
11. Буравський О.А. Поляки Волині у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. Соціально-економічне становище та культурний розвиток. Автореф. дис. ... канд. іст. наук – Чернівці, 2003.
12. ЦДІА України у м. Києві. – ф. 442, оп. 48, спр. 319, арк. 145.
13. Нестеренко О.О. Розвиток промисловості на Україні. ч.1. –К., 1959 – С. 490.
14. Поляков Н. Крупное землевладение на Украине. – К., 1898. – С. 6.
15. ЦДІА У – ф. 442, оп. 56, спр. 99, арк. 57, 152; ф. 730, оп. 1, спр. 99, арк. 2.
16. Первая Всеобщая перепись населения Российской империи. 1897 г. ч.VІІІ. Волынская губерния. – СПб, 1904.
17. Список фабрик и заводов России. – М., 1912. – С. 245.
18. Забелин А.С. Военно-статистическое обозрение Волынской губернии. – К., 1887. – С. 229.
19. Фабричная и заводская промышленность в районе Юго-Западных железных дорог. Вып. ІІІ. – К., 1895. – С. 121, 151.
20. Костриця М.Ю., Рейтман Й.Г. Хміль та пиво в Україні з давнини до сьогодення. – Житомир, 1997.
21. Волыньские губернские ведомости. – 1867.
22. Енциклопедія українознавства // За ред. В. Кубійовича. – Т. 6. – Львів, 1996. – С. 2215 – 2228.
23. Первая Всеобщая перепись населения Российской империи. 1897 г. Т. VІ. – С. 87; Т. ХХХІІ. – С. 8.
24. Кустарные промыслы Волынской губернии по данным текущей сельскохозяйственной статистики. – Житомир, 1914.